

ANA AGUADO

La revolució dels feminismes

Si alguna cosa va caracteritzar la revolució del 68 va ser la pluralitat de moviments socials, propostes teòriques i reivindicacions que s'hi desenvoluparen. Un d'aquest moviments, el feminisme —aqueixa «segona onada dels feminismes» dels anys seixanta, també anomenada «moviment d'alliberament de les dones»— ha estat fonamental per entendre els canvis socials i culturals, així com els canvis en les relacions entre dones i homes —les relacions de gènere— produïts als darrers cinquanta anys, almenys al món occidental. Aquesta «segona onada» semblava reinventar el feminisme, una vegada aconseguit l'objectiu sufragista del moment anterior, tot i que els feminismes —en plural— arranquen de la Il·lustració, i per tant, tenen més de dos segles d'història. Però cada generació descobreix el món, i la generació dels anys seixanta somiava la seua pròpia revolució, que en aquest cas, comportava la revolució feminista.

Una revolució que volia acabar no sols amb la desigualtat política i jurídica de les dones, sinó també amb les relacions de gènere patriarcals, amb els universos simbòlics sexistes, i amb les relacions laborals, personals, familiars i sexuals basades en l'hegemonia masculina, també dins de la pròpia esquerra. Una revolució en

Ana Aguado Higón és catedràtica d'Història Contemporània a la Universitat de València. S'ha especialitzat en història de les dones i els moviments socials. Autora, entre altres —a més de nombrosos articles en revistes especialitzades i capítols en llibres col·lectius—, de *La modernización de España (1917-1939): cultura y vida cotidiana* (Síntesis, 2002), *Las mujeres entre la historia y la sociedad contemporánea* (Generalitat Valenciana, 1999) i *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de paz* (Universitat de València-AEIHM, 1999)

El present treball forma part del Grup d'Investigació d'Excel·lència Prometeu de la Generalitat Valenciana 2016/108

la qual les accions col·lectives i les propostes polítiques formulades per les dones quedaren simbolitzades en frases que s'han convertit en referents identitaris, com «allò personal és polític» o «el meu cos és meu»; i en llibres com *El segon sexe* de Simone de Beauvoir o *La mística de la feminitat* de Betty Friedan.¹ Però, quines eren les arrels d'aquell moviment social? I sobretot, què n'ha restat cinquanta anys després, en la societat actual, al segle XXI, d'aquella somiada revolució feminista? Què ha canviat, quines són les permanències?

Certament, si s'analitzen les transformacions produïdes en aquest període, són moltes les qüestions que han canviat —paral·lelament amb moltes permanències— pel que fa a les demandes dels feminismes respecte a la igualtat política, social i laboral entre dones i homes, així com respecte a les transformacions de les identitats, relacions, discursos i pràctiques de gènere. També, respecte a l'agència de les dones com a subjectes socials i a la seua presència en l'esfera pública política. Una presència que ha generat noves organitzacions de dones que han actuat —sovint de forma transversal en diferents cultures polítiques— com a «agències de significació col·lectiva», i que han impulsat l'aparició —sempre relativa, evidentment— de noves identitats de gènere en la societat actual.² En aquests darrers cinquanta anys les lleis, la família, la vida privada, l'educació, el treball i la política —entre altres variables— són alguns indicadors d'aquests canvis, i mostren com els feminismes, en definitiva, han aprofundit i radicalitzat el significat dels conceptes d'igualtat i de llibertat, i en conseqüència, el significat del concepte mateix de democràcia.³

Geoff Eley ha insistit en la necessitat d'utilitzar metodològicament la perspectiva feminista, de gènere, per a interpretar la història contemporània en general i la història de l'esquerra en particular.⁴ Caldria afegir-hi la necessitat d'utilitzar-la igualment per a interpretar la història de la democràcia i dels moviments socials, i per tant, la història dels feminismes com a moviments socials.⁵ Aquesta perspectiva interpretativa permet una reflexió de conjunt sobre la relació entre els feminismes posteriors al 68 i els canvis esdevinguts en els darrers cinquanta anys, particularment pel que fa a les relacions i identitats de gènere, així com als models hegemò-

¹ M. NASH, *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*, Madrid, Alianza, 2004

² Alberto MELUCCI, *Acción colectiva, vida cotidiana y democracia*, Mèxic, Colegio de México, 2002

³ Amelia VALCÁRCEL, *Feminismo en un mundo global*, Madrid, Cátedra, 2008, pp. 133-137

⁴ Geoff ELEY, *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa, 1850-2000*, Barcelona, Crítica, 2003, p. 10

⁵ Ana AGUADO i Luz SANFELIU (eds.), *Caminos de democracia. Ciudadanías y culturas democráticas en el siglo XX*, Granada, Comares, 2014

tics de feminitat i de masculinitat. Però igualment, permet una reflexió sobre els límits d'aquestes transformacions i els aspectes inacabats o pendents.⁶

Les identitats són construccions històriques, i per això, canviant, i en aquest sentit el desenvolupament dels feminismes als darrers cinquanta anys ha generat nous referents identitaris femenins i masculins. Però al mateix temps, les diferents línies i estratègies dels feminismes han possibilitat l'aparició de múltiples «identitats feministes», que lluny de ser un *continuum*, permeten reflexionar sobre la historicitat del feminisme com a cultura política en si mateixa, amb els seus llenguatges i pràctiques discursives.⁷ Així, el desenvolupament dels feminismes com a cultures polítiques ha possibilitat els darrers anys la visibilitat pública i el debat polític de propostes i demandes igualitàries, portant a la pràctica el lema «allò personal és polític», i actuant sovint de forma transversal als diferents partits i organitzacions polítiques. Amb múltiples camins i estratègies, i amb resultats desiguals, però assolint canvis legals i culturals que, certament, han permès una evident transformació de la «condició social de les dones», parafrasejant el títol del llibre de Margarita Nelken —i també dels homes, hi afegiria.⁸

ARRELS DE LA REVOLUCIÓ FEMINISTA

Els feminismes han estat històricament teories crítiques i moviments socials —no precisament nous, atès que tenen més de dos segles d'existència— sorgits als mateixos orígens de les societats contemporànies com a respostes a la construcció en masculí de la nova esfera pública liberal burgesa. És a dir, com a respostes a les formulacions polítiques que exclouien les dones de la ciutadania i del principi d'igualtat al voltant del qual s'estructurava la nova societat liberal enfront de les societats de l'antic règim, basades en el privilegi.⁹ Així, els feminismes es desenvolupen com a moviments que radicalitzaran i universalitzaran els principis il·lustrats, aprofun-

⁶ Joan SCOTT, *La fantasia de la història feminista*, trad. de Marta Cuñat, València, Institució Alfons el Magnànim, 2018. Ana AGUADO i Teresa ORTEGA (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, PUV, 2011, pp. 11-19

⁷ Joan SCOTT, *La fantasia de la història feminista...*, *op. cit.*, pp. 62-67. Mary NASH, «Nuevas mujeres de la transición. Arquetipos y feminismo», dins Mary Nash (ed.), *Feminidades y masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*, Madrid, Alianza, 2014, pp. 190-216. Amelia VAL-CÁRCEL, *Feminismo en un mundo global*, *op. cit.*, pp. 136-140

⁸ Margarita NELKEN, *La condición social de la mujer en España*, Madrid, Sucesores de Rivadeneira, 1919 (Madrid, CVS Ediciones, 1975)

⁹ María Jesús MATILLA, *Sufragismo y feminismo en Europa y América (1789-1848)*, Madrid, Síntesis, 2018

dint-los en sentit democràtic, i reivindicant prioritàriament la igualtat política i jurídica entre dones i homes. Per tant, formulant un concepte de ciutadania radicalment democràtic, que alhora que reivindicava la *igualtat*, ho feia tot sovint des de la *diferència*, fonamentalment en clau social.¹⁰

Les experiències històriques —i per tant, l'experiència dels feminismes— són inseparables dels seus distints significats creats al llarg del temps. En aquest sentit, els feminismes s'anaren configurant transversalment a les distintes cultures polítiques com a instruments que permeteren a les dones elaborar propostes discursives pròpies i actuar col·lectivament, assolint noves experiències i elaborant a partir d'aquestes noves respostes socials progressivament autònomes.¹¹ Les reivindicacions de ciutadania i d'igualtat política, social i jurídica per a les dones començaren en la Revolució Francesa, es desenvoluparen amb els moviments sufragistes —la primera onada dels feminismes—, amb els liberalismes radicals i amb els diferents socialismes. Així, els feminismes han actuat transversalment tant en moviments socials de dones de classes mitjanes com en moviments socials de dones treballadores i de classes populars, com en el cas dels feminismes socialistes. I a partir d'aquesta genealogia, la segona meitat del segle XX, als anys seixanta, la «segona onada» dels feminismes desenvoluparia finalment altres demandes dirigides prioritàriament als canvis en les relacions personals i familiars, a l'autonomia personal, a la valoració del propi cos, a l'autoestima, i a la construcció de noves identitats.¹² Així, els feminismes d'aquestes darreres dècades han produït suggerents propostes teòriques relacionades amb les filosofies de la sospita, així com canvis socials que es poden qualificar de revolucionaris, malgrat els límits i els aspectes encara avui pendents.¹³

QUINS CANVIS DESPRÉS DEL MAIG, QUINS REPTES?

Entre els canvis més significatius vinculats a aquesta «revolució dels feminismes» caldria fer referència primerament a aquells relatius a les identitats i les relacions

¹⁰ M. NASH, *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*, Madrid, Alianza, 2004. Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN, *Historia del feminismo*, Madrid, La Catarata, 2011

¹¹ Joan SCOTT, *La fantasía de la historia feminista...*, op. cit. Ana AGUADO, «El feminismo: transversalidad e identidad histórica en el primer tercio del siglo XX», dins Jorge Cagiao y Conde (ed.), *Desde los márgenes: culturas políticas de izquierda en la España contemporánea*, Granada, Comares, 2018, pp. 27-53

¹² Bonnie ANDERSON i Judith ZINSSER, *Historia de las mujeres. Una historia propia*, Barcelona, Crítica, 1991, pp. 17-73

¹³ Michel FOUCAULT, *Saber y Verdad*, Madrid, La Piqueta, 1984; *Nietzsche, Freud y Marx*, Barcelona, Anagrama, 1981

de gènere, tant a l'espai públic com a l'espai privat. Particularment, pel que fa a les relacions personals, als models de família i l'espai privat. En aquest àmbit s'ha anat produint un lent trànsit des de la divisió jerarquitzada i patriarcal de rols domèstics, derivats dels models estereotipats de masculinitat i de feminitat, fins a l'aparició de models més igualitaris basats en la coresponsabilitat, malgrat que encara siguen minoritaris. En aquestes dècades, els nous rols femenins han anat transformant les formes de subordinació i dependència de les dones respecte dels barons, les seues actituds i comportaments, així com la seua capacitat de negociació dins dels espais domèstics. Paral·lelament, la majoria de les dones joves consideren la independència econòmica i el treball remunerat una part fonamental de la seua identitat, sovint prioritari enfront del matrimoni o la maternitat. Igualment, en l'actualitat són una minoria les dones que, dedicant-se exclusivament al treball domèstic, el troben tan satisfactori com tenir un treball remunerat, tant al territori espanyol com a Europa.¹⁴

També s'han produït canvis remarcables en les percepcions socials de les característiques assignades a la identitat femenina i a la identitat masculina. Així, qualitats, actituds i valors vinculats tradicionalment a la feminitat i a la masculinitat, no s'identifiquen ja com a propis d'una o de l'altra, sinó simplement com a valors humans comuns a les persones, dones i homes. Així, la sensibilitat, el sacrifici, la cura dels altres, no es consideren ja valors necessàriament femenins, de la mateixa manera que la força, la seguretat, l'acció, la duresa, no són tampoc ja valors necessàriament masculins. Dones i homes compten actualment amb diversos referents de gènere possibles i desitjables, que permeten l'alliberament de la pressió i del cost emocional que comportava mostrar/demostrar que s'era dona o home d'acord amb els models hegemònics sexistes. Uns models dominants vinculats socialment i històricament al patriarcat, que han provocat tradicionalment la violència de gènere i els maltractaments a les dones.¹⁵

Els feminismes també han tingut un paper clau en el progressiu reconeixement de les llibertats sexuals, dels drets reproductius i sexuals, d'anticoncepció i avorta-

¹⁴ Julio IGLESIAS DE USSEL i Pau MARÍ-KLOSSE, «La familia española en el siglo XXI: los retos del cambio social», dins Francisco Chacón Jiménez i Joan Bestard Comas (coords.), *Familias: historia de la sociedad Española (del final de la Edad Media a nuestros días)*, Madrid, Cátedra, 2011, pp. 1001-1124 [p. 1029]

¹⁵ Pierre BOURDIEU, *La dominación masculina*, Barcelona, Seix Barral, 2008. Marie-France HIRIGOYEN, *Mujeres maltratadas. Mecanismos de la violencia en la pareja*, Barcelona, Paidós Ibérica, 2006. *Los hombres, la igualdad y las nuevas masculinidades*, Vitoria-Gasteiz, Emakunde, 2008

ment, així com en el desenvolupament de polítiques d'educació sexual i sentimental. Així, s'han desenvolupat i legitimat socialment noves actituds, valors i pràctiques al voltant de la sexualitat i de la reproducció, molt allunyats dels patrons culturals tradicionalment hegemònics. El fet que la sexualitat haja deixat de ser un tabú associat normativament a la masculinitat, al «pecat» o a la reproducció, per a passar a ser també un tret definitori de la identitat femenina vinculat al dret al propi cos i al plaer, és un dels canvis més notables i transgressors d'aquesta revolució cultural impulsada pel moviment feminista.¹⁶

Una qüestió també relacionada amb les seues propostes i influències és el desenvolupament de pràctiques i actituds més igualitàries per part dels homes, vinculat a l'aparició de noves identitats de gènere, no sols femenines sinó també masculines. Encara que les dones continuen fent-se càrrec de gran part del treball domèstic, cada vegada són més les llars on les actituds dels barons han anat canviant progressivament, i l'organització de les responsabilitats domèstiques es va apropant a un repartiment equitatiu. A Espanya els barons que s'identifiquen amb un «model simètric» de distribució de rols de gènere i de treball domèstic representaven en 1990 el 42%, en 2004 el 66% i en 2010 el 69%, almenys segons les respostes «oficials» a enquestes del CIS.¹⁷ Tanmateix, són òbvies les diferències entre les respostes políticament correctes i les pràctiques reals quotidianes, que han canviat molt menys. La incorporació de les dones al mercat laboral no sempre ha comportat realment la redistribució ni el repartiment equitatiu del treball domèstic —un treball que representa l'organització del procés de reproducció de les persones— ni de la cura dels fills i d'altres persones dependents, sinó més bé la doble o triple jornada laboral per a les dones.

Però, a més, els canvis en els models de gènere han actuat també, efectivament, sobre la relació entre dones i treball —tant domèstic com extradomèstic—, i per tant, han actuat sobre l'estructura ocupacional de la població produint transformacions socials, laborals i econòmiques. No és possible analitzar avui correctament l'evolució del mercat laboral sense considerar com una variable aquesta evolució de les identitats femenines i masculines i els canvis en els comportaments familiars. Un mercat laboral en què l'increment dels percentatges de dones treballadores és un element clau en l'evolució de l'estructura social i ocupacional espanyola, caracteritzada en les darreres dècades pel creixement dels serveis i la terciarització

¹⁶ Celia AMORÓS, *Tiempo de feminismo*, Madrid, Cátedra, 1997

¹⁷ Julio IGLESIAS DE USSEL i Pau MARÍ-KLOSE, «La familia española en el siglo XXI...», *op. cit.*, pp. 1032-1033

de l'ocupació.¹⁸ Aquest increment, concentrat en determinats sectors laborals, ha posat de manifest la dialèctica entre el treball extradomèstic i el treball domèstic, no sempre assumit paral·lelament pels homes. I ha evidenciat les relacions entre la doble jornada laboral de les dones, l'organització del temps, el treball masculí i les diferències entre els cicles de vida femenins i masculins.¹⁹

Algunes variables d'aquest procés han estat l'edat i els canvis generacionals: l'augment del treball remunerat femení s'ha produït particularment entre les dones joves, que han accedit a l'educació i formació en una proporció semblant a la dels barons i a tots els nivells. Els estudis, el treball remunerat i la independència econòmica s'han convertit en aspectes centrals de la vida i de la identitat de les joves. Així, en els darrers anys, la seua taxa d'ocupació s'ha incrementat de tal forma que entre 1990 i 2010 les dones ocupades entre 25 i 49 anys han passat del 36% al 63%, arribant al 80% quan són dones —que viuen amb i sense fills.²⁰ Tanmateix, el treball de les dones continua sent, en termes generals, menys valorat i menys remunerat que el masculí; i encara és una realitat constatable el «sostre de vidre», és a dir, la limitada presència de les dones dalt de la piràmide professional i social, quan ja han assolit la mateixa formació i capacitació que els barons.

Tanmateix, les dificultats per a la consolidació de nous models domèstics més igualitaris no sols es troben en les resistències masculines, sinó també en entrebancs institucionals i laborals que no donen suport a la coresponsabilitat masculina ni a la conciliació de la vida laboral i familiar, tant per a les dones com per als homes. Així, hi ha contradiccions molt evidents entre els canvis socials i el manteniment de polítiques públiques que continuen considerant la família —i quan es diu «família», vol dir «dones» fonamentalment— com la institució bàsica de cura, seguretat i atenció a les persones. Una qüestió que està directament vinculada, evidentment, amb polítiques públiques d'extensió o de reducció de serveis i infraestructures de l'Estat del Benestar, així com amb el desenvolupament en clau social de la democràcia.²¹

¹⁸ M. Luisa MOLTÓ, «Las mujeres en el mercado laboral en perspectiva europea», *Cuadernos de Geografía*, 64, 1998, pp. 543-558

¹⁹ Cristina CARRASCO i Maribel MAYORDOMO, «Tiempos, trabajos y organización social: reflexiones en torno al mercado laboral femenino», dins Cristina Carrasco (ed.), *Mujeres y economía*, Barcelona, Icaria, 1999, pp. 125-171 [p. 126]

²⁰ Julio IGLESIAS DE USSEL i Pau MARÍ-KLOSE, «La familia española en el siglo XXI...», *op. cit.*, p. 1008

²¹ Soledad MURILLO, «Las dimensiones del Estado de Bienestar: género y ciudadanía», dins *Indicadores de género y Estado de Bienestar*, Granada, Junta de Andalucía, 2006, pp. 143-152

Però, d'altra banda, les demandes dels feminismes als darrers anys sí que han produït canvis significatius en una qüestió important, com és la presència efectiva de les dones en la política i l'esfera pública. El desenvolupament del principi d'igualtat s'ha concretat en aspectes com l'assoliment d'una major representació femenina en les direccions polítiques i en les candidatures electorals, i posteriorment, s'ha focalitzat al voltant de la paritat, de la democràcia paritària.

Aquest camí es va iniciar a Espanya a finals dels anys vuitanta: el gener de 1988, el PSOE aprovava l'establiment de la quota del 25% per a les dones com una primera mesura, malgrat les controvèrsies suscitades. La seua aplicació s'iniciaria parcialment a les eleccions de 1989, en les quals les dones escollides van ser el 14,5%, cosa que superava àmpliament els anteriors percentatges electorals, situats al voltant del 6%. Però a partir d'aquest moment es va produir, efectivament, un increment substancial de la presència femenina en l'àmbit de la representació política.²²

Més enllà d'aquestes primeres mesures, a inicis dels anys noranta es començaria a desenvolupar el concepte de democràcia paritària, formulat en la declaració d'Atenes del 3 de novembre de 1992, titulada «Dones en el Poder». S'hi afirmava la igualtat, formal i real, entre dones i homes com a dret fonamental, i atès que les dones representen més de la meitat de la població, la igualtat havia de comportar també la paritat en la representació i en l'administració. Aquesta mesura va ser recolzada per Nacions Unides i per la Unió Europea als seus programes d'accions per la igualtat, instant els estats a adoptar normatives legals i incentius estratègics per a fer-la efectiva. Així, políticament, la revolució dels feminismes també ha comportat el concepte de democràcia paritària com una vessant de l'aprofundiment del principi d'igualtat, entès avui no sols com un «problema de les dones» sinó com una qüestió de política global i de democràcia.

I en aquest aspecte, també a Espanya els feminismes han actuat les darreres dècades de forma transversal al si dels partits polítics, perquè aquestes mesures paritàries s'incorporaren als programes polítics com un element clau de les polítiques públiques. Per exemple, l'any 1997 les dones responsables de les polítiques d'igualtat del PSOE i d'Izquierda Unida van aconseguir que les seues organitzacions polítiques establiren proporcions del 40% de mínim i del 60% de màxim, tant per a dones com per a homes, a les llistes electorals.²³ També la Llei d'Igualtat de març del 2007 va representar un notable avenç de les polítiques públiques d'igualtat, tant a l'àmbit

²² Julia SEVILLA, *Mujeres y ciudadanía: la democracia paritaria*, València, Universitat de València, Institut Universitari d'Estudis de la Dona, 2004, pp. 35-36

²³ *Ibidem*, pp. 43-44

laboral com a l'àmbit econòmic i social, establint el percentatge mínim del 40% en la representació de cada sexe a les llistes electorals per a cada tram de cinc llocs.

En definitiva i en un sentit global, el desenvolupament de les demandes feministes d'igualtat amb objectius com els de la representació paritària estan avui presents a les polítiques públiques, vinculades al desenvolupament del concepte de democràcia.²⁴ Així, la mobilització i les organitzacions de dones han impulsat la societat en general, i els partits polítics i sindicats en particular, a assumir mesures al voltant de la igualtat. I alhora, moltes de les dones que han actuat políticament en aquest període com a conseqüència d'aquestes mesures, han acabat assolint una clara consciència feminista a partir simplement d'una inicial consciència femenina, després d'utilitzar estratègies polítiques feministes, tenir noves experiències vitals i elaborar noves propostes ideològiques.²⁵

Finalment, del conjunt de canvis polítics i legislatius produïts a partir de l'empenya reivindicativa dels feminismes els darreres cinquanta anys, cal fer necessàriament referència a un dels aspectes que més incidència directa ha tingut sobre la vida quotidiana de les dones, com és la violència de gènere i la seua caracterització com a delictes penals. Una caracterització que cal relacionar amb les demandes, protestes i denúncies fetes pels moviments i les organitzacions de dones, com també amb la transformació de la consideració social i la progressiva condemna de les distintes formes de violència sexista, vinculades tradicionalment a la masculinitat.

En aquest sentit, el cas d'Espanya ha estat un referent internacional per la concreció d'aquestes propostes en la Llei contra la Violència de Gènere aprovada l'any 2008, un clar resultat dels canvis polítics, jurídics i socials en el tractament d'aquesta manifestació de poder patriarcal. La llei defineix la violència contra les dones com un delictes penals, no com una qüestió privada, tal com abans, quan era considerada un comportament «de portes endins», on la llei i l'Estat no podien ni volien entrar. En l'actualitat és impossible aquesta consideració, ni per part de la societat i l'opinió pública, ni per part de l'Estat.

Ara bé, tot i els canvis legislatius contra aquesta manifestació extrema de les relacions patriarcal, les lleis actuen sempre com a condició necessària, però no

²⁴ Elena BELTRÁN, «La construcción de la igualdad constitucional: Nuevos desafíos», dins Ruth Mestre (coord.), *Mujeres, derechos y ciudadanías*, València, Tirant lo Blanch, 2008, pp. 221-243

²⁵ Temma KAPLAN, «Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918», dins James Amelang i Mary Nash (eds.), *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, València, Alfons el Magnànim, 1990, pp. 267-296

suficient, car persisteixen les mentalitats i les pràctiques sexistes, i la violència de gènere continua present quotidianament en la societat. Els models de gènere desigualitaris estan fortament arrelats en l'imaginari social, i es tradueixen encara avui en relacions personals de poder marcades sovint pel poder patriarcal que permet el control exercit pels maltractadors sobre les dones.

En aquest sentit, avui es donen també *micromasclismes* en les relacions personals, actituds, comportaments i llenguatges. Uns *micromasclismes* definits com a «microviolències que fan mantenir al baró la seua posició de gènere, creant una xarxa que subtilment atrapa la dona i atempta contra la seua autonomia personal». La modificació d'aquests comportaments, a més de la llei, sols és possible amb els canvis culturals i educatius, lents però progressius.²⁶ Així, a l'espai privat, encara és minoritària socialment la transformació dels models de feminitat i masculinitat hegemònics, malgrat els nous referents d'identitat proposats pels feminismes. Amb tot, certament, aquestes actituds i pràctiques sexistes, que també formen part de diverses maneres del que Betty Friedan va teoritzar com el «problema sense nom», actualment tenen respostes polítiques, jurídiques i morals, i són condemnats en l'esfera públic política.²⁷

En conjunt, els canvis experimentats en les relacions i en les identitats de gènere les darreres dècades mostren com el desenvolupament dels feminismes, tant teòricament com socialment, han modificat notablement la situació política, jurídica i social de dones i homes.²⁸ L'aparició de nous referents i propostes discursives, que aprofundeixen en els múltiples significats de la paraula «igualtat», han incidit en la progressiva modificació d'actituds i referents culturals basats en arquetipus de gènere patriarcal. Com afirma Amelia Varcárcel:

A hores d'ara, per a les més joves, ésser lliures o creure's iguals, són —totes dues coses— de «sentit comú», i ni tan sols imaginem que la situació podria ser una altra. I això s'esdevé perquè els drets no són només quelcom que es té, sinó que en allò fonamental són nous espais que s'habiten. Hi vivim. Drets i costums

²⁶ Luis BONINO, «Micromachismos», dins Margarita Shears i Miguel Villegas (coords.), *Género, diversidad y violencia: Teorías y estrategias*, Monterrey-Mèxic, Univ. Autònoma de Nuevo León, 2009, pp. 200-215

²⁷ Betty FRIEDAN, *La mística de la feminitat*, Barcelona, Sagitario, 1965

²⁸ Ana AGUADO, «Constructing Women's Citizenship: The Conquest of Suffrage and Women's Political Rights in Spain», dins Beatriz Rodríguez-Ruiz i Ruth Rubio-Marín (eds.), *The Struggle for Female Suffrage in Europe. Voting to Become Citizens*, Leiden-Boston, Brill, 2012, pp. 289-303

marquen les possibilitats de vida. Engrandeixen o empeteixen els nostres mons individuals. L'avenç de les dones cap a la seua llibertat, pren forma de vindicació de igualtat.²⁹

Aquests mons individuals s'han engrandit i s'han transformat, sense dubte. Actualment la història de la ciutadania i de les democràcies no pot explicar-se correctament sense incloure-hi el que han significat els feminismes i els moviments de dones, la seua acció col·lectiva, així com les seues noves propostes discursives, valors, reivindicacions i estratègies per assolir-les. Però també —és clar— queda molt de camí, perquè, paral·lelament, les transformacions en clau de gènere dels darrers cinquanta anys no han eliminat totalment les desigualtats. Cal parlar, doncs, de la igualtat inacabada, o amb paraules de Carmen Suárez, de la ciutadania «(des)igualitària».³⁰

A TALL DE (NO) CONCLUSIÓ: L'AVENÇ DE LA REVOLUCIÓ DELS FEMINISMES

Els feminismes, en tant que teories crítiques i pràctiques socials, continuen actualment, cinquanta anys després de la revolució de Maig del 68, en una «tercera onada», avançant en la formulació d'alternatives a les seculars resistències patriarcals encara presents en mentalitats, models i relacions de gènere. En aquest sentit, avui són un dels majors motors de canvi social perquè, com afirma Amelia Valcárcel, la idea d'igualtat ha estat i és una de les peces centrals del nostre món moral i polític, una idea cabdal, des de finals del segle XIX, de dos grans moviments socials: el socialista i el feminista.³¹

Però quan es parla d'aquesta *igualtat* entre dones i homes s'està parlant d'igualtat política i social, perquè el feminisme l'entén com a complementària amb la *diferència*. Dit altrament: els feminismes han estat conscients que la igualtat no ha estat mai un punt de partida, sinó un punt d'arribada, i que per consegüent cal tractar d'enfocar de «forma diferent les diferències» per arribar a la igualtat real, no amb un igualitarisme que pot consolidar la desigualtat de partida ja existent. Aquest és un objectiu democràtic en què els feminismes continuen avançant, comú a dones i homes.³²

²⁹ Amelia VALCÁRCEL, *Feminismo en el mundo global*, op. cit., pp. 334-335

³⁰ Carmen SUÁREZ, *Ciudadanía (des)igualitaria: el feminismo asturiano entre el Franquismo y la Transición*, Oviedo, Trabe, 2014, pp. 547-558

³¹ Amelia VALCÁRCEL, *Feminismo en el mundo global...op. cit.* p. 232

³² Aurora BOSCH, Teresa CARNERO i Sergio VALERO (eds.), *Entre la reforma y la revolución. La construcción de la democracia desde la izquierda*, Granada, Comares, 2013

Així, pot semblar paradoxal que en aquests moments en què les dones han assolit el reconeixement polític dels seus drets —almenys a les societats occidentals—, des de la teoria i la filosofia política es continua reflexionant sobre la qüestió de la igualtat i de la ciutadania de les dones com una variable fonamental en la construcció de la democràcia.³³ Si als darrers cinquanta anys hem assistit al reconeixement dels drets de les dones com a subjectes actius de la ciutadania, aquest reconeixement també ha posat de relleu que no n'hi ha prou amb un accés formalment igual als drets. Es partia de profundes desigualtats prèvies entre una meitat de la població i l'altra meitat —les dones no són una minoria més. I en aquest sentit, també els feminismes han posat de manifest moltes insuficiències, límits i permanències. Però sobretot, han anat proposant alternatives que apunten i somien un altre món possible.

El segle XXI serà, sense dubte, com ha afirmat Victòria Camps, el segle de les dones i dels feminismes, un moviment que ha significat una de les majors revolucions del segle XX.³⁴ Des de les seues herències i genealogia es pot entendre per què els feminismes plantegen avui qüestions de fons, així com crítiques a les formes en què la categoria abstracta de «ciutadania igual», suposadament universal, ocultava les diferències, amb inclusions i exclusions produïdes en distints contextos de canvi social. Les lluites feministes per altres formes d'entendre la ciutadania formen part substancial dels processos històrics de democratització, i en aquest sentit Sylviane Agacinski deia que la paritat constitueix avui una nova concepció de la democràcia que ha de portar endavant les demandes d'igualtat de sexes no solament «de millor manera» sinó «d'una altra manera».³⁵

En síntesi, les alternatives feministes tenen avui un significat clau respecte a l'ampliació i aprofundiment del concepte mateix de democràcia, així com respecte a les transformacions de la vida privada i les relacions personals i familiars, les mentalitats i pràctiques de vida, d'una forma progressivament igualitària. Però a més, actualment el seu missatge històric emancipador ha permès la incorporació —en major o menor mesura— dels valors feministes a diferents pràctiques i actuacions socials, a diferents organitzacions polítiques, i fins i tot a les institucions i les polítiques públiques, com són les polítiques d'igualtat. Des d'aquesta llarga

³³ Ana AGUADO i Luz SANFELIU, «Conquistando ciudadanías, luchando por la democracia...», dins Ana Aguado i Luz Sanfeliu (eds.), *Caminos de democracia...*, op. cit., pp. 1-8

³⁴ Victòria CAMPS, *El siglo de las mujeres*, Madrid, Cátedra, 2013

³⁵ Sylviane AGAZINSKI, *Política de sexos*, Madrid, Taurus, 1999

genealogia i tradició històrica, els feminismes en tant que *teoria explicativa*, en tant que *agenda pràctica-política* i com a *instrument d'acció col·lectiva* han estat un dels principals motors de canvi del darrer mig segle, que han obert camins i han marcat punts d'inflexió en la construcció històrica de les democràcies del segle XXI. ☺

CARÀCTERS 84

Entrevista a Marc Granell, per Carles Fenollosa.

Articles de Jovi Lozano-Seser, Estrella Massip, Jordi Julià, Bernat Nadal, David Fernández...

Adrià Villar: «Chirbes ja parla valencià» (sobre *La bona lletra*, de Rafael Chirbes).

Ullis Picó: «Passat, present, futur de la llengua dels valencians» (sobre *L'interès per la llengua dels valencians: Personatges, llibres i fets*, de Josep Daniel Climent).

Rafa Gomar: «Ucronia» (sobre *Jo soc aquell que va matar Franco*, de Joan-Lluís Lluís).

Josep Porcar: «L'escorça del tamarell» (sobre *Manera negra*, de Narcís Comadira).

Núria Armengol: «Del vertigen d'allò» (sobre *Les harmonies fràgils*, de Montserrat Garcia Ribas).

Mireia Ferrando: «De trens i temps» (sobre *Darreres oportunitats*, d'Anna Lis).

Tomàs Arias: «D'atles i bruixolers».

PÀGINES CENTRALS DEDICADES A PONÇ PONS

Informació i subscripcions

PUV C/ Arts Gràfiques, 13 46010 València Tel.: 96 386 41 15 - Fax: 96 386 40 67 caracters@uv.es